

VÁROSFÖLDRAJZI ENERGIÁK BUDAPESTEN

[DOI 10.35402/kek.2020.5.7](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.7)

Absztrakt

Budapest földrajzi jelkép a Kárpát-medencében, ahol a természet és társadalom egysége jelentkezik, történelmi idő és földrajzi tér kapcsolódik össze. A tanulmány ezt a komplexitást mutatja be és foglalkozik a városalapítás és területi növekedés kérdésével is.

Abstract

Budapest is a geographical symbol of the Carpathian Basin, where the unity of nature and society appears, historical time and geographical space are connected. The study presents this complexity and also addresses the issue of urbanization and territorial growth.

Természet és társadalom egységét a Kárpát-medence földrajzi adottságai biztosítják. Mindennek jelképe Budapest területe. Bármelyik Duna-híd közepén állunk, bármerre nézünk a magyar fővárosban, láthatjuk azokat a városföldrajzi energiákat, amelyek városalapító erőkké alakították a területet. Hegyvidék és síkság közötti folyam vonzásában alakult Budapest társadalmá. A történelmi idő és a földrajzi tér összefonódása városszerkezeti egységeket alkot. Geográfusok, városföldrajzzal foglalkozó szakemberek számára mindig fontos kérdés volt, hogy miért éppen Budapest lett az ország fővárosa. Több mint 100 esztendeje az ELTE geográfusa, Cholnoky Jenő alaposabban vizsgálta ezt a kérdést. Tanulmányában leírta azokat a természeti (pl. hegyvidék és alföld találkozás, átkelési lehetőség a Dunán) és társadalmi (pl. vásárhelyek, vásárvonalak találkozás, az ország területének benépesülése) tényezőket, amelyek hozzájárulhattak Budapest nagyvárossá válásához. Végül megállapítja, hogy ez a város egy „nagy geográfiai energiájú góc” helyén alakult ki, ahol a természeti és társadalmi tényezők együttes hatására jött létre európai színvonalú metropolisz. *Magyarország földrajza* című művében így ír Budapestről:

„Az Alföld, a Dunántúl halomvidéke és a Középhegysége, a Kis-Alföld és a Felvidék a

Duna kanyarulatánál szögel össze, úgyhogy itt a különböző termelésű területek érintkeznek egymással. Ennek a helynek tehát igen nagy földrajzi energiája van s azt mondhatjuk, hogy a Magyar-medencének igazi szíve, közepe. Valóban az ország uralkodó székhelyei leginkább itt voltak: Esztergom, Dömös, Visegrád és Buda. A történelem folyamán a kormányzás középontja is mindinkább Budára, illetőleg Budapestre terelődik, s végre ennek a nagy energiájú helynek földrajzi jelentősége a legújabb korban teljesen érvényre jut s Budapest túlnyomó súlyú fővárosa lesz az országnak.” (Cholnoky é. n.)

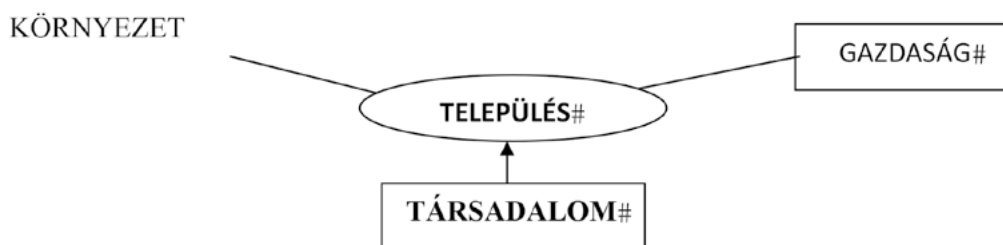
A főváros terjedésével, az urbánus tér növekedésével nemcsak a népesség száma módosult. Olyan városi sémák jöttek létre, amelyek új életmódokra, gazdasági-társadalmi rendszerekre és azok eltérő szerepeire épültek. Ahogy terjedt a város, térbenisége átalakult, létrejött a Henri Lefebvre által használt „városi jelenség” is. Lefebvre szerint a térnek ugyanolyan fontos a szerepe a társadalomfejlődésben, mint az időnek. Követve ezt a logikát, könnyen értelmezhető a város térbeliségének változása is.

A modern urbanizáció korai szakaszában kiemelten fontos volt a különböző (lakó, munka, szórakozás, pihenés) funkciójú helyek elérhetősége. Mivel többnyire gyalogosan vagy egyszerű szállítóeszközökkel közlekedtek, a közelség és az elérhetőség urbánus tényezővé vált. A városok térbeli struktúrája alkalmazkodott ezekhez az igényekhez, melyek Budapest városának térbeli növekedését is meghatározták. A városnövekedés korai szakaszában a centrumhoz való közelség komoly előnyt jelentett a természeti környezet „okozta” városnövekedési akadályokkal szemben. A Duna – ebben is – komoly választóvonalat jelentett. A város térbelisége egészen más volt Budán, mint Pesten. A városfejlődést a természeti viszonyok is meghatározták.

Természeti környezet és urbánus tér kapcsolata

1. ábra Korok, értékek, rétegek

2. ábra. A települések kialakulására és növekedésére ható tényezők

A városok történiáját kutatva nagyon sok olyan eseménnyel, folyamattal találkozhatunk, amelyek a földrajzi környezet jól körülhatárolható részein zajlottak. Így nemcsak a tér szerkezetének átformálását vizsgálhatjuk, hanem azokat a történelmi lépcsőfokokat is megismerhetjük, amelyek végül az első bűvőhelyektől a 21. század globális városáig vezettek el. Ember és környezet viszonyáról megállapítható, hogy a városok korai kialakulásában jelentős szerepet játszott a természeti földrajzi környezet, mint motiváló tényező, s mint ilyen hatással volt a városok kialakulására.

A városok létrejötte, növekedése és terjedése mögött ugyanazok a tényezők álltak az ókorban is, mint ma. A korai városok kialakulásában a természeti környezet hasonlóan fontos szerepet játszott, mint Budapestében. A természeti földrajzi környezet értékmódosulásai alakultak át a történelmi időben (1. ábra).

Bármely település mai formájának elemzéséhez szükséges megvizsgálni azokat a tényezőket (természeti környezet, gazdasági és társadalmi szerkezet, valamint ezek átalakulásai), amelyek létrehozták, illetve életben tartják az emberi településeket. Fontos továbbá az is, hogy ezek miként hatottak egy

település, város növekedésére, arculatának alakulására. A magyar főváros, Budapest jó „terep” lehet ezen állítások bizonyítására.

A két világháború között sokirányú vizsgálatokat végeztek Budapesten, aminek oka leginkább a lakosság szám gyors emelkedésében keresendő. Az 1920. június 4-i trianoni békeszerződés következtében jelentős számú határon „kívül rekedt”, illetve az ország más tájain élő emberek vándoroltak a fővárosba munkahelyet és új lakóhelyet találni. A geográfiai munkák sorában kiemelendő Prinz Gyula munkássága, aki a *Magyar föld, magyar faj* című négykötetes munka harmadik részét írta (Prinz é. n.).¹ Az 1940-es évek elején megjelent és 17 fejezetre tagolt mű áttekintést ad a korabeli Magyarország államföldrajzi (társadalomföldrajzi) viszonyairól, s ezek sorában kiemelkedő jelentőségűnek számít a „Budapest arcképe” című, második fejezet, mely így kezdődik:

„A magyar helységnevtárba 1872-ben új név került három töröltnek helyébe. A történelmi

¹ A munka jól illeszkedik a többi három kötet tematikájához, jelezve, hogy egységes, átfogó képet kívántak adni a szerkesztők (Cholnoky Jenő, Prinz Gyula, Teleki Pál) a magyar földrajz helyzetéről.

fejlődésnek és a földrajzi valóságnak megfelelt az új név. Az is, hogy három kisváros neve ezután már csak tájfogalom jegye lett, s az is, hogy neveikből nevet szerkesztettek egy új város számára. Csak az volt kár, hogy a poraiból új életre támadt országos fővárosa, miután már egyszer levetette latinus Aquincum nevét és a római ősiség hagyományait, az új névvel elvetette, vagy újra nem öltötte magára középkori Budavára magyar történelmi, székesfővárosi hagyományait sem. Az a város, mely 1872-ben új névvel jelent meg az európai nagyvárosok társaságában, egyelőre még csak mintegy 300 ezernyi népességgel, de külső képében kelet-európai jellegű óriási mezőváros volt...” (Prinz é. n. 25.).

A városterület fejlődésének rövid történelmi ismertetése után a szerző részletesen elemzi az egyes városrészek beépített területeinek növekedését, minden esetben ügyelve a természetföldrajzi viszonyok átfogó ismertetésére:

„A fejlődés, minthogy itt elsősorban testi növekedésről van szó, magára hagyatva gyűrűs alkatot vesz fel, melyet csak a térszín tehet szabálytalanná” (uo. 33.).

Budapest nagyvárosi fejlődését Prinz Pest és Buda területi (térszíni) eltéréseiben, valamint a két városrész közötti közlekedési feltételek biztosításában látja. Megállapítja, hogy a város ott fejlődik, ahol jó utak vannak, s így jön létre a város szerkezete, alakja s ezek befolyásolják Budapest fejlődését. Így szép példázatot adja a város alakjának és területi növekedésének a leírásában:

„Tegyük hozzá, hogy még előbb az a tény, hogy Pest nem önmagában lett nagyváros, hanem magja csak Budának leányvárosa volt. Ezért Pest a hídfő-városok jellegzetes képét vette fel. Duna-melletti magja körül keletkezett gyűrűi megtörtek a folyam partján [...] említettük, hogy Pest gyűrűi a lapályon sem terjedtek egyenletesen. A Pesti-medence alakja által terelt utak és a Kőbánya felé terjedő árvízmentes, száraz magaslat hatása alatt a XIX. század közepéig főképpen délkeleti irányban terjedt a kisiparosok, kiskereskedők, fuvarosok külvárosa, s itt a város kétszer olyan messze terjedt, mint északon, az akkor kialakult kereskedő-negyedben és északkeleten, ahol egy gheztószerű, sötét, síkatoros átjáró-bérkaszárnys négyed épült.” (uo.)

Létrejött az egységes város

Pest és Buda szabad királyi városok, valamint Óbuda mezőváros és a Margitsziget egyesítését az 1872. évi XXXVI tc.-ben meghatározottak szerint a főrendiház 1872. december 17-én fogadta el. A törvényt Ferenc József császár december 22-én szentesítette aláírásával, s a másnapi kihirdetéssel hatályba lépett. Budapest főváros közigazgatási egysége tehát ettől az időtől létezett. Ennek ellenére a városegysítést legtöbbször 1873 évhez kötik, hiszen ekkor, 1873. november 17-én kezdte meg működését a Főváros Tanácsa. Ez a nap Pest, Buda és Óbuda egyesítésének hivatalos napja.

Az egyesítés után a 10 kerületre felosztott főváros területének nagysága 194,44 km² volt. A legtöbbször Kis-Budapest néven emlegetett város² területe a második világháború végéig két kisebb közigazgatási módosítással változott: a csepeli állami szabadkikötő területét, valamint a budakeszi erdőrészt 1930-ban a XVIII. tc. hatályba léptetésével csatolták a fővároshoz. Majd a légi közlekedés fejlődése miatt 1937-ben a Budakeszi repülőtér is Budapest része lett. A kerületek száma fokozatosan 14-re emelkedett, ezek a változások azonban a II., III., IV., VIII. és IX. kerület területét nem érintették. Budapest dinamikus fejlődése hatással volt a szomszédos településekre is, amelyek fejlődése hamarosan összeforrta a fővároséval. Kis-Budapest a környező települések agglomerációjával³ együtt alkotta Nagy-Budapestet. A korabeli közigazgatási határ környékéhez tartozott 21 település,⁴ összterületük nagysága 399,35 km² volt. Az 1949. évi közigazgatási reform lényegében ezeket a városkörnyékhez, agglomerációhoz tartozó területeket olvasztotta be a fővárosba, és hozta létre a mai közigazgatási egységet. Az eddig önálló települések a főváros részévé váltak, ugyanakkor más települések, amelyek korábban nem tartoztak szorosan a vonzáskörzetéhez,

2 Már a 19–20. század fordulója időszakában is így nevezték a főváros közigazgatási területét.

3 A városfejlesztési szakaszoknak és törvényszerűségeknek megfelelően már ebben az időszakban jelentős vonzásterülete volt a fővárosnak (lásd alább).

4 Alag, Újpest, Rákospalota, Pestújhely, Rákosszentmihály, Sashalom, Cinkota, Rákoscaba, Rákosliget, Rákoskeresztúr, Rákoshegy, Pestszentlőrinc, Kispest, Pestszenterzsébet, Csepel, Nagytétény, Budatétény, Budafok, Albertfalva, Pesthidegkút, Békásmegyér. A települések területe és neve két világháború közötti időszakban változott.

a főváros közvetlen szomszédai lettek. A városkörnyék fogalma tehát új tartalmat kapott.

Cholnoky Jenő már hivatkozott tanulmányában azt elemzi, hogy „miért éppen Budapest” lett az ország fővárosa. Összefoglalja azokat a természetföldrajzi tényezőket, amelyek a város jellemzően nagy „geográfiai energiáját”⁵ kialakították (Cholnoky 1915). Mendöl Tibor a „többféle helyzeti energia” együttes jelenlétével magyarázza a város kialakulását és gyors fejlődését (Mendöl 1963). A különböző helyzeti energiák kombinációja Budapest esetében folyami átkelőhelyet (hídváros), vásárvárost (vásárvonalak találkozása), völgykijáratot (Vörösvári-árok, a Duna-völgy város feletti szakasza) jelent, valamint a „helyzeti energiák tágabb körének” kedvező viszonyait⁶ (uo.).

Az említett kedvező energiákat már a 2–3. században felismerték a Római Birodalom vezetői, hiszen Aquincum és Transaquincum fontos települése volt Pannoniának. A honfoglalás és letelepedés évszázadai után Buda lett az ország fővárosa, majd 1541 és 1686 között török katonai és közigazgatási székhely volt. A török kiűzése után 1703-ban ismét visszanyerte fővárosi rangját.

Az „ikerváros” Pest és Buda két teljesen eltérő természetföldrajzi felépítésű terület, ami hosszú időre meghatározta (és meghatározza a mai napig is) a főváros térbeli terjeszkedését. Az első katonai felmérést (1763–1787) megelőzően a Duna jobb partján Budavár mellett további öt kisebb település-kezdemény található a Buda néven emlegetett területen (Tabán, Viziváros, hegyaljai, Duna-parti és országúti telepek), melyek népessége összesen nem haladta meg a tízezret.⁷ A kicsi településmagok egymástól „természeti akadályok” által elkülönítve léteztek. Három eltérő alakú és méretű hegyfok választotta el őket.⁸ A Duna két partján kialakuló ikerváros gyors fejlődéséhez az is hozzájárult, hogy a Gellért-hegy tömbje összeszűkítette a folyamat, így könnyebb volt rajta az átkelés (Prinz é. n.).

A 18. században a város fejlődése jelentősen felgyorsult. Népességszáma állandóan növekedett, területe egyre nagyobb lett. Térbeli terjedését továbbra

is alapvetően a *természeti* környezet határozta meg. Az első katonai felmérés idején (1763–1787) már beépített volt Pest mai belső kerületeinek (VI., VII., VIII.) Dunához közelebb eső területe. A főút ekkor a mai Váci utca nyomvonala volt, azaz a legfőbb forgalom É–D-i irányban zajlott. A 19. század elején a város tovább terjeszkedett, még mindig elsősorban a *természeti* viszonyokhoz alkalmazkodva. Így a pesti oldalon délkeleti irányba növekedett, a Pesti-mendence alakja miatt ebben az irányban emelkedett a terület, ezért itt sokkal szárazabb, árvízmentesebb volt. A második katonai felmérés (1806–1869) idején ebben az irányban már kétszer nagyobb a város területe, mint északon. Buda kiterjedése az említett időszakban nem sokat növekedett, ennek okát ismét a *természeti* tényezőkben kell keresni (kevés kapcsolat a szomszédos településekkel, nehezen megközelíthető területek stb.).

3. ábra

A térbeli növekedést meghatározó tényezők

A városok térbeli növekedése, az urbanizáció folyamata soktényezős jelenség. Több olyan hatást is vizsgálhatunk, amely az egyre növekedő számú

5 Hegység és síkság találkozása, folyóvízi átkelőhely, hajózási útvonal, dombtető (a város védelme miatt).

6 Alföld és a középhegységek (Északi-, Dunántúli-középhegység) találkozása.

7 Óbudán ekkor 1100 fő, Pesten pedig 2600 fő élt.

8 Óbuda és Viziváros között a Szemlő-hegy, Tabán és a Viziváros között a Vár-hegy, amelyre a tatárjárás után Budavár épült, és ettől délre pedig a Gellért-hegy tömbje.

városi lakosság térbeli elhelyezkedését befolyásolhatja. Budapest területi terjedésében meghatározó fontosságú két tényező:

- *természeti viszonyok*
- *központtól (centrumtól) való távolság.*

E két tényező urbanizációra gyakorolt hatása változó erősségű. A lakosság számának növekedésével a városrészek, települések kezdetben arra terjeszkednek, amerre nagy, könnyen beépíthető szabad területek vannak (szántók, legelők, mezők és kertek). A rossz minőségű, nehezen művelhető területek (mocsarak, lápok, erdők) gátolják, de legalábbis késleltetik a beépítést, a települések térbeli terjeszkedését (Fiar–Izsák 1996). A centrumtól való távolság a természeti környezet függvényében gyakorol hatást a térbeni terjeszkedésre.

A városlakók számának növekedésével együtt nő a város térbeli terjedése. Pest és Buda eltérő domborzata eltérő térbeni növekedést eredményezett. Az urbanizáció folyamata térben és időben is módosult. Ennek alapján Budapest jelenlegi közigazgatási határán belül három, egymástól jól elkülöníthető növekedési típust figyelhetünk meg, melyek jellemzően a két városrész (Pest és Buda).

Összefoglaló

A természeti környezetnek fontos szerepe van az urbánus tér változásában. Budapest városfejlődésében is kiemelkedő szerepet játszottak a földrajzi energiák, amelyek kiemelték a terület fontosságát és jellegét. Ezek az energiák városföldrajzi energiává alakultak, és hatással voltak a város alapítására és térbeni növekedésére, valamint olyan társadalmi különbségeket eredményeztek, amelyek a mai napig jellemzik a várost.

Felhasznált szakirodalom

- Cholnoky Jenő é.n. *Magyarország földrajza*. Budapest, Franklin Társulat.
- Fiar Sándor – Izsák Éva 1996 A természeti és társadalmi környezet változása Budapest négy mintaterületén a XVIII. századtól napjainkig. *Földrajzi Közlemények*, 44/2–3, 151–165.
- Lefebvre, Henri 1974 *La production de l'espace*. Paris, Anthropos. <https://doi.org/10.3406/homso.1974.1855>
- Mendöl Tibor 1963 *Általános településföldrajz*. Budapest, Akadémiai.
- Prinz Gyula – Cholnoky Jenő – Bartucz Lajos é.n. *Magyar föld, magyar faj, I–IV*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.